
Методологія, історіографія та джерелознавство аграрної історії

Methodology, historiography and source studies of agrarian history

УДК 94(477):631-051]:070.48

DOI: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Lyakh>

Sergiy Lyakh

Doctor of History, Professor, Professor of the Department of Ancient and Modern History of Ukraine and Methods of Teaching History, Zaporizhzhia National University, Zaporizhzhia, Ukraine

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8552-1638>

e-mail: s_lyakh@ukr.net

Bibliographic Description of the Article: Lyakh, S. The Ukrainian peasant on the historical map of Europe. *Ukrainskyi Selianyn. [Ukrainian peasant]*, 35, 38–47. (In Ukraine). doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Lyakh>

UKRAINIAN PEASANT ON THE HISTORICAL MAP OF EUROPE

Abstract. The purpose of the article is to draw attention to a question that, in the author's opinion, has not yet received proper coverage: when, in fact, the peasant whose figure is chosen as the main character of the scientific professional publication – the journal «Ukrainian Peasant» – entered the historical arena.

The scientific novelty. The experience of Western agrarian historians is summarized, the features of the «new agrarian history» and the content of the new «peasant-centred» paradigm of history are revealed. The concept of periodization of the history of the Ukrainian peasantry is proposed. On the basis of reflections on the social nature of the peasantry and its place in society, the concept of the concept of «Ukrainian peasant» is developed.

Conclusions. As the experience of historians of Western schools shows, for a full answer to the question posed, it is necessary to carry out a broad program of special research using the technologies of experimental archaeology, «rural archaeology», landscape history, gender history, history of everyday life, semiotic interpretation, and local history. In the absence of a sufficient empirical base, we can only rely on a preliminary essay of the time of birth of the historical phenomenon of the Ukrainian peasant.

It must be taken into account that peasants appear in the sources under their own name for the first time in the collection «Rights by which the Little Russian People are judged» of 1743 – a kind of legal code of the Hetmanate. Among Ukrainian intellectuals, the term «peasants» was first used by Panteleimon Kulish and Volodymyr Antonovych.

It should be assumed that the formation of a full-fledged holistic peasant type in Ukraine lasted until the end of the 17th century. The prerequisite for the next step in the formation of peasant identity, this time continuous, was the abolition of serfdom in the 19th century. The Ukrainian peasantry appears most clearly in the period between 1902 and 1932.

Keywords: history of Ukraine, agrarian history, rural history, peasantry, magazine «Ukrainian Peasant».

Сергій Лях

доктор історичних наук, професор, професор кафедри давньої і нової історії України та методики навчання історії, Запорізький національний університет, м. Запоріжжя, Україна

ORCID: <https://orcid.org/0000-0001-8552-1638>

e-mail: s_lyakh@ukr.net

Бібліографічний опис статті: Лях С. Український селянин на історичній мапі Європи. *Український селянин*. 2025. Вип. 35. С. 38–47. doi: <https://doi.org/10.31651/2413-8142-2025-35-Lyakh>

УКРАЇНСЬКИЙ СЕЛЯНИН НА ІСТОРИЧНІЙ МАПІ ЄВРОПИ

Анотація. Мета статті – привернути увагу до питання, яке досі, на думку автора, не дістало належного висвітлення: коли, власне, вийшов на історичну арену той самий селянин, чия постать обрана за головного героя наукового фахового видання – журналу «Український селянин».

Наукова новизна. Узагальнено досвід істориків-аграрників Заходу, розкрито особливості «нової аграрної історії» і зміст нової «селяноцентричної» парадигми історії. Запропонована концепція періодизації історії українського селянства. На основі розмірковувань про соціальну природу селянства і його місце в суспільстві складено концепт поняття «український селянин».

Висновки. Як показує досвід істориків західних шкіл, для повноцінної відповіді на поставлене питання необхідно здійснити широку програму спеціальних досліджень із застосуванням технологій експериментальної археології, «сільської археології», історії ландшафтів, гендерної історії, історії повсякденності, семіотичної інтерпретації, локальної історії. За відсутності достатньої емпіричної бази можемо розраховувати тільки на попередній нарис щодо часу народження історичного феномена українського селянина.

Варто враховувати, що в джерелах селяни під своїм власним іменем вперше виступають у збірці «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року – своєрідному правовому кодексі Гетьманщини. Серед українських інтелектуалів термін «селяни» вперше використали Пантелеймон Куліш і Володимир Антонович.

Слід вважати, що формування повноцінного цілісного селянського типу в Україні затягнулося до кінця XVII ст. Передумовою наступного кроку у формуванні селянської ідентичності, на цей раз безперервної, було скасування кріпосного права у XIX ст. Найбільш виразно українське селянство постає в період між 1902 – 1932 роками.

Ключові слова: історія України, аграрні студії, руралістика, селянство, журнал «Український селянин».

Постановка проблеми

«Селянин у кожному з нас» – таким промовистим заголовком починається вступ до книги професора Гентського університету Еріка Ванхаута «Селяни у світовій історії» (2021)¹. Праця знаного дослідника економічної та соціальної історії засвідчує один із трендів сучасної гуманітаристики: поновлення інтересу до, здавалось би, приреченого на зникнення селянського світу. Сьогодні селянське господарство, сільський спосіб життя розглядаються не як екзотика відмираючого архаїчного віту, не як дивне відхилення від загального магістрального шляху, а як резерв стабільності, корисне доповнення ринкових механізмів, яке здатне нівелювати наявні перекося, додати стабільності сьогоdnішньому світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій

Науковий журнал «Український селянин», заснований у 2000-му році в Черкаському університеті, органічно вписується в означений глобальний тренд відновлення інтересу до аграрної історії, історії села і селянства, до дослідження селянських світів, сьогоdnішніх і минулих. За 25 років «Український селянин» об'єднав істориків-аграрників України, ввів до наукового обігу значний матеріал з історії українського села (переважно XX століття) і цілком закономірно вийшов на рівень теоретичних узагальнень. Ретроспективний огляд публікацій засвідчує, що «Український селянин» опрацьовує наскрізні проблемні лінії, які умовно можна назвати «Селянство і революція», «Селянство і нація», «Село і гроші», «Село і влада». Доброю традицією стала публікація статей методологічного змісту.

Мета статті

Враховуючи важливість формування культури методологічної самосвідомості істориків в умовах наростаючої різноманітності ідей і поглядів і вільного змагання інтерпретацій, автор цієї статті сподівається привернути увагу до одного на перший погляд простого питання, на яке досі, на думку автора, не дано належним чином обґрунтованої відповіді: коли, власне, вийшов на історичну арену той самий селянин, чия постать обрана за головного героя достойного фахового видання – журналу «Український селянин»?

Виклад основного матеріалу

Симптоматично, що у 10-томній «Енциклопедії історії України», створеній в Інституті історії України НАН України у 2003–2013 рр., взагалі немає статті «Селянин» чи «Селянство». «Шляхта» є. «Пани» є. А селянина немає. Для порівняння: багатотомне видання

1 Peasants in World History. Ed. by Eric Vanhaute. New York: Routledge, 2021. P.1.

«Фундаментальні історичні поняття», яке узагальнило багаторічну працю над заснованою Рейнгартом Козеллеком новою теоретичною дисципліною «історія понять», містить розлогу статтю «Bauer. Bauernstand. Bauerntum» (Селянин. Селянський клас. Селянство) обсягом у 106 000 знаків, у якій докладно простежено трансформацію семантичного наповнення цих понять від XI ст. до наших днів².

Двотомна «Історія селянства Української РСР» (1967) починається розділом із цілком доречною назвою: «Виникнення селянства», – але насправді відповіді на поставлене питання не дає, натомість подає детальний реєстр речових елементів землеробства починаючи від неоліту, а далі поринає в схоластичний світ давньоруського «феодалного способу виробництва», «експлуатації», «визиску», «позаекономічного примусу».

Створений 40 років потому методологічно модифікований римейк цієї історіографічної ідеї (двотомного академічного огляду аграрної історії) – «Історія українського селянства» (2006) – питання про час виникнення селянства не ставить. Слово «селянин» уперше з'являється на 43-й сторінці; причому, тут ідеться не про процес становлення селянства, а про знаряддя праці, агротехніку і сільський побут. Наявність «селян» на Русі постулюється без коментарів, при тому, що джерела вживають інші назви – «люди» і «смерди». Розділи 3-й, 4-й і 5-й містять суперечливі тлумачення. Якщо у 3-му і 4-му розділах помітно прагнення автора відійти від спрощеної схеми невинного «посилення феодалного гніту» і окреслити суспільний статус посполитих XVI – першої половини XVII ст. через концепти «селянська правосвідомість», «селянське копне судочинство» і «матеріальні статки селянських господарств», – то наступний 5-й розділ перекреслює ці намагання відійти від чорно-білої картини: тут категорично стверджується, що до козацької революції середини XVII ст. «селянство» перебувало на становищі «найбільш приниженої, повністю позбавленої прав верстви, що фактично стояла поза суспільством»³.

Потужна змістовна монографія Ірини Ворончук «Населення Волині в XVI – першій половині XVII ст.: родина, домогосподарство, демографічні чинники», на жаль, оминає питання суб'єктності, історичної ідентичності і соціального статусу посполитих. Вірніше, у визначенні соціального становища дослідниця не йде далі критерію «заможності». Слово «селяни» дослідниця вживає спонтанно, ніби не помічаючи, що аналізовані й щедро цитовані документи саме цього терміна не знають. Адже тих, кого історикиня презентує як селян, документи називають «люди» або «человек», а частіше просто по імені, без жодних означень.

Невиразність образу українського селянства феодальної, домодерної й ранньомодерної доби стає особливо помітною при порівнянні з образом селянства зарубіжної Європи, відтвореним західними історіографіями.

Ерік Вольф, професор Мічиганського університету, розробив загальну модель «селянського суспільства». Він впевнено розрізняв первісного землероба і селянина. На запитання: «Що відрізняє селян від первісних людей», – Вольф дав системну відповідь: «... Саме це виробництво фонду ренти критично відрізняє селянина від первісного землероба... Лише тоді, коли хлібороб інтегрується в суспільство з державою, тобто коли землероб стає підвладним вимогам і санкціям можновладців за межами його соціального прошарку, ми можемо належним чином говорити про селянство» (1966)⁴.

2 Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Herausgegeben von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Kozelleck. Band I. A–D. Stuttgart: Ernst Klett Verlag: 1995. S.407–439.

3 Історія українського селянства: нариси: В 2 т. Т.І. Київ: Наук. думка, 2006. С.224.

4 Wolf, Eric R. Peasants. New Jersey: Prentice-Hall, 1966. P.10, 11.

Схема Вольфа знайшла розвиток у працях німецьких істориків у 1980–90-ті роки. Професор соціальної історії ранньомодерного періоду в Кассельському університеті Гайде Вундер, авторка монографії «Сільська громада в Німеччині» (1986), постання селянства як соціального явища також пов'язує з процесом переходу від первісності до державності: «... Ці процеси почалися ще в VI столітті і взаємодіяли з новими зрушеннями у сфері правління, а саме з появою центральних політичних структур в імперії Каролінгів...»⁵.

Професор Геттінгенського університету, автор низки праць з середньовічної аграрної історії, співредактор «Zeitschrift für Agrargeschichte und Agrarsoziologie» Вернер Рьозенер у своїй монографії «Селяни в Середні віки» (1991) іронізує над уявленнями про селянина як про «позаісторичного» хлібороба, який «з давніх часів кидає виклик силам природи і з покоління в покоління з незмінною одноманітністю веде своє господарство». Дослідник окреслює основні чинники і тенденції, які призвели до кардинальної зміни соціального статусу сільського населення протягом раннього середньовіччя: з одного боку, інтенсифікація сільськогосподарського виробництва, а з іншого – зміни у характері воєн і у військовій справі за каролінгських та післякаролінгських часів призвели до диференціації між воїнами і селянами, яка в кінцевому рахунку результувалася у поділ на рицарів і селян у XII–XIII століттях⁶.

Інтерпретаційний антропологічний поворот в історієписанні кінця XX – початку XXI ст. стимулював нову хвилю досліджень. До наукового обігу був введений потужний масив емпіричних даних, який у поєднанні зі свіжими пояснюючими стратегіями змусили дещо по-іншому, ніж це робила традиційна соціологізована історіографія, робити висновки і розставляти акценти. Якщо традиційна історіографія XX століття зосереджувалася на питаннях землеволодіння, ренти, повинностей, ринку, на організаційних деталях функціонування помістя, урожайності, агротехніки, підпорядкованості, залежності від панства, то антропологічно перепрограмована історіографія зосереджується на менталітеті, уявленнях, культурі, організаційних здатностях, системі цінностей селян⁷. Завдяки прискіпливому вивченню повсякденних практик селянин постає не як придаток сеньйоріального режиму, ані як його жертва, а як гравець із власним правом, із власними ресурсами, традиціями та ідеями.

Професор Лестерського університету Крістофер Даєр, автор книги під промовистою назвою «Селяни творять історію» (2022), вказує на вражаючий ефект «селяноцентричного» підходу у дослідженні повсякденного життя в англійському регіоні 1200–1540 років: «... Виходить зовсім інша картина людей з різними амбіціями, турботами, знаннями та здатністю щось робити зі своїм життям...»⁸.

Колега Даєра Кріс Бріггс відзначає перемогу нової «оптимістичної» тенденції в новітній історіографії: в працях істориків нового покоління селянин замість збіднілого, пригніченого, повністю заглибленого в себе чи обмеженого традиціями чи обставинами, постає цілком здатним адаптуватися, формувати власну долю та активно взаємодіяти зі світом за межами села⁹.

Спеціальний том «Аграрна історія: стан і перспективи», випущений до 41-го Дня історика Німеччини, який проходив у вересні 1996 р. у Мюнхені, на «німецькому матеріалі» підтвердив тренд «нової аграрної історії», подібний до доробку англійських істориків: села

5 Wunder, Heide. Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland, Göttingen 1986. S.28. URL: https://digi20.digital-sammlungen.de/de/fs1/object/display/bsb00047865_00001.html

6 Rösener, Werner. Bauern im Mittelalter. München: Verlag C.H.Beck, 1991. С.20–29.

7 Agrargeschichte: Positionen und Perspektiven / hrsg. von Werner Trosbach und Clemens Zimmermann. Mit Beitr. von Peter Blickle. Stuttgart: Lucius und Lucius, 1998. S.30–31.

8 Dyer, Christopher. Peasants Making History: Living in an English Region 1200–1540. Oxford University Press, 2022. P.1, 3

9 Briggs, Chris. Current trends and future directions in the rural history of later medieval England (c. 1200–c. 1500). *Rural History*. 2023. No 34. Pp.322–323.

мали своє представництво в земельних парламентах; селянські громади мали реальний вплив на конфесійне життя, зокрема, через участь у формуванні корпусу священників¹⁰.

Отже, зарубіжна історіографія дає чітку відповідь на питання як сутності селянства, так і часу його появи в європейській історії.

Щоб відповісти на ці запитання щодо української історії, необхідно визначитися із концептом феномена «український селянин». Визначення «селянин – людина, яка працює на землі», – не може задовольнити історика. У нашій інтерпретації український селянин – це не той, хто просто «був», «жив», чи «виробляв». Селянин – це актор (з наголосом на першому складі – відповідно до сучасної історико-антропологічної традиції). Селянство – це самоконституційована спільнота у структурі соціально стратифікованого суспільства з виразними закріпленими стабільними специфічними функціями щодо забезпечення основ його функціонування. Більше того, для сучасного історика селянство – не лише соціальна верства, а перш за все соціально-культурне явище. Це суб'єкт із своєю специфічною системою цінностей, певний ментальний тип.

Є загальне правило: поняття визначається виходячи зі стану означуваного явища на момент найбільшого розвитку цього явища, коли його ознаки, якості й властивості максимально проявилися. Не випадково Андрій Заярнюк у своїх методологічних розмірковуваннях навколо поняття «селянство» приходить до висновку: «Абстрактне поняття “селянство” найбільш доцільно використовувати для опису свідомого свого колективного “я” організованого селянського “класу для себе” кінця XIX – першої половини XX ст.»¹¹. Цю ж логіку підходу до визначення концепту українського селянства фактично прийняв (хоч і з застереженнями) Сергій Корновенко¹².

Справді, найбільш виразно українське селянство постає в історичний період між 1902–1932 роками – від утворення «селянських республік» у боротьбі за поміщицьку землю і появи ідеї Селянської спілки до сталінського розселяння. Вражаюче пробудження українського селянства у 1902–1907 роках засвідчило, що селянство стало самостійною силою. Історичну суб'єктність селянства відразу відчувало все суспільство – і уряд, і еліти, і різного роду «друзі народу», і партійні агітатори. Вихід селянства на історичну арену детально показано в опублікованих в «Українському селянині» статтях Сергія Корновенка, Ірини Верховцевої, Олени Герасименко, Олексія Компанійця¹³.

Соціальний портрет українського селянства другої половини XIX – першої чверті XX ст. відтворено в монографіях Олександра Михайлюка¹⁴ і Юрія Присяжнюка¹⁵. При всій несхожості концепцій та інтерпретаційних стилів ці дві праці виразно засвідчують наявність самодостатнього селянського світу, стійкої селянської ментальності, життєвих цінностей, серед яких виділимо ті, які мають системоутворюючий характер:

1. Після реформи 1861 р. всі селяни стали власниками: на базі унормованого землеволодіння, доповненого приватною власністю на окремі земельні ділянки, сформувався тип хазяїна, господаря, власника сімейного індивідуального господарства.

2. Складалася, хоч і суперечливо, селянська самоорганізація. Зросла роль громади.

10 Agrargeschichte: Positionen und Perspektiven / hrsg. von Werner Trosbach und Clemens Zimmermann. Mit Beitr. von Peter Blickle ... Stuttgart: Lucius und Lucius, 1998. S.18.

11 Заярнюк А. «Селянство» як категорія соціально-історичного аналізу (на прикладі Східної Галичини XIX ст.). *Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність*. 2006-2007. №15. С.553.

12 Корновенко С. Трансформація методологічних підходів до вивчення аграрної історії в Україні: основні тенденції (1990-ті – 2020-ті рр.). *Etniak*. 2023. 4 (44). С.254.

13 Компанієць О.В. Розв'язання «аграрного питання» як фактор становлення селянських республік на першому етапі Аграрної революції (1902 – 1907). *Український селянин*. 2021. Вип.26. С.60–65; Герасименко О.В. Спроба створення «селянських республік» на Слобожанщині в роки першої революції 1905 – 1907 рр. *Український селянин*. 2017. Вип.17. С. 29–33; Корновенко С.В. Селянські республіки початку XX століття як вияв селянської революційності в Україні. *Український селянин*. 2017. Вип.18. С.25–36; Верховцева І.Г. Політизація самоврядування селян у Російській імперії у 1902–1907 роках як початковий етап селянської революції. *Український селянин*. 2016. Вип.16. С.58 – 69.

14 Михайлюк О.В. Селянство України в перші десятиліття XX ст.: Соціокультурні процеси: Монографія. Дніпропетровськ: Інновація, 2007.

15 Присяжнюк Ю. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. Черкаси, 2007.

3. Виразно засвідчується самоповага, в основі якої – культ фізичної важкої праці.

4. Вперта відгородженість як спосіб відстоювання власної системи цінностей. Недовіра до чужого, зовнішнього і незнайомого. Опозиційність хліборобів щодо «панства» й «начальства» (поміщиків, комерсантів, підприємців, чиновників, представників інтелігенції), а також до держави. Опозиція місту – з відтінком моральної переваги; гостре відчуття відчуженості щодо зросійщеного адміністративного апарату.

5. Домінування етики над правом.

Цей концепт українського селянина стане надійним орієнтиром у ретроспективному пошуку його історичного коріння. За відсутності достатньої емпіричної бази можемо розраховувати тільки на попередній гіпотетичний нарис щодо часу народження історичного феномена українського селянина.

Прикметно, що українські інтелектуали XVIII – першої половини XIX ст. не знають такого поняття, як «селянство».

Григорій Сковорода уявляє село як метафізичну категорію:

*О селянський милий, любий мій спокою,
Жодних смутків там немає,
О ручаю дзенькіт, що дзюрчить водою,
Як ліс темний, вхолоджає!
...О милий мій столик, прості та не лишні
Страви на ньому селянські,
А не ті виборні, дразнячі смак пишній,
Кухарем смачені панським.
Бо сином із батьком – прийшли із орання –
Варить сама мати в домі...*¹⁶

Для Григорія Сковороди село – це пастораль. Навіть розвиваючи свою концепцію «сродної праці» як основи людського щастя, в етюді «Природженість до землеробства» він не згадує реального селянина; філософ малює образ абстрактного позачасового «землероба»: «Ти до цього народився... Берися орати землю, заготовлювати харч для людей і худоби... Не бійся, праця в самому своєму діянні буде тобі солодша, ніж запашне повітря...»¹⁷.

Багато чого від оцієї елітної відстороненості залишилося і в свідомості українських інтелектуалів першої половини XIX ст. В лексиконі «Книги буття українського народу» є «козаки», є «панство», є «кріпаки», є «плем'я слов'янське» і «українець»¹⁸. Існування селянина лише вгадується імпліцитно.

Пантелеймон Куліш у своїх працях пише переважно про «народ», «простий люд», «мужиків». Хоч у своєму життєвому досвіді геній українського націєбудування таки отримав досвід безпосереднього контакту зі своїм народом у «хуторі Піддубень коло Мотронівки»¹⁹. Відповідно в текстах Куліша селянин таки з'являється як суб'єкт зі своїм норовом. У нарисі «Хутірська філософія і віддалена од світу поезія» (1879), вкотре протиставляючи «щедро обдарований від природи народ» казенній столичній культурі, Куліш згадує селянина

¹⁶ Сковорода, Григорій. Твори: У 2 т. Т.1. Київ: АТ «Обереги», 1994. 528 с. С.88.

¹⁷ Сковорода Г. Розмова, названа алфавіт, або буквар миру. *Твори у двох томах*. Т.1. Київ: АТ «Обереги», 1994. С.438.

¹⁸ Кирило-Мефодіївське товариство. Київ: Наук. Думка, 1990. Т.1. С.256–258.

¹⁹ Куліш П. Повість про Український народ; Моє життя (Жизнь Куліша); Хутірська філософія і віддалена од світу поезія. Київ: Ред. журн. «Український Світ», 2005. С.136.

буквально: «Чи корисні для поступу розуму й серця, а чи, може, скоріше шкідливі наші школи, наші гімназії, наші університети й академії наук, наші бібліотеки, наші періодичні видання, наші наукові, напівнаукові й зовсім ненаукові книжки?.. Перший не прийме їх **український селянин**. Він уже давно склав прислів'я: “У город – по гроші, а в село – по розум”»²⁰.

Сергій Корновенко, систематизувавши Кулішеві оцінки українського селянства, зазначає: «П.Куліш з'ясовує головні риси селянської філософії. До них він зараховує: 1) “великі мислі”; 2) “високі співи”; 3) “проза мальовнича”; 4) “філософська нагота”». І ще: «...1) селянин – справжній, природний; 2) селянин богошанувальний; 3) селянська філософія стосується справжніх природних цінностей»²¹.

Перше системне свідчення про наявність цілком сформованого українського селянства як самосвідомої спільноти належить Володимирі Антоновичу. У своїх «Мемуарах», писаних року 1897-го, окреслюючи ситуацію на Правобережжі у середині XIX ст., Антонович занотовує: «Пан уважав себе чоловіком і зовсім не допускав, щоб чоловіком міг бути селянин... Пан, сидючи в селі десятки літ, про селян знав тільки те, що вони для його елемент ворожий, що вони бажають тільки вивернутись від роботи, що всі вони п'яниці і не до чого не здатні окрім панщини...»²². Навпаки, Антонович ще в молоді роки, об'їздивши «Волинь, Подолію, Київщину, Холмщину і більшу частину Катеринославщини й Херсонщини», дивиться на селян очима європейськи освіченої людини: «...Під час подорожі ми познайомились доволі добре з народнім світоглядом... Сказалось, що демократичний елемент в краю – це селяни... Ми бачили дуже сильну природню логіку і дуже розвинену народню етику...»²³.

Оглядаючи більш ранні століття, помічаємо, що з усіх доступних нам наративів і документів селяни під своїм власним іменем вперше виступають у збірці «Права, за якими судиться малоросійський народ» 1743 року – своєрідному правовому кодексі Гетьманщини. Пункт 3-й глави 29-ї «О суді над пахотними людьми, о сільському порядку, о прибулах, о пастухах, стадниках, плугаторях, погоничах і о скоті» розтлумачує порядок задоволення громадських потреб, на які роблять внески «всі обще **селяне**»; при цьому згадуються такі атрибути селянського самоврядування, як «громада» і «сільські урядники»²⁴. Документ прямо вживає ключове для нас слово «селяни», а також трактує селянство як спільноту, суб'єкт суспільства.

Отже, в українській традиції правове конституювання селянина відбувається в справочинних структурах Гетьманщини, а своїми витокami має Визвольну війну. Положення про вирішальний вплив козацької революції середини XVII ст. на формування українського селянства як повноцінного соціального стану виразно сформулював Олександр Гуржій: «Як феноменальне соціально-економічне явище варто розглядати масове виникнення вільних військових сіл і містечок. Це насамперед у них селяни після багатовікової кріпосної залежності бодай на кілька десятиліть змогли відчутися справжніми господарями своїх земельних наділів та відносно самостійними розпорядниками власної праці й майна»²⁵.

Доки не буде доведено зворотного, правильнішим буде вважати, що формування повноцінного цілісного селянського типу в Україні затягнулося до кінця XVII ст.

Та особлива система взаємин землероба і суспільства, яка перетворювала землероба у ланку всієї державної конструкції, почала складатися за княжих часів, але в силу особливостей постання Русі можна говорити лише про перші ознаки зародження селянства як суспільного стану. Землеробське населення довго залишалося в стані напівплеменного-напівселянського статусу. Фігурант «Руської Правди» смерд – це рудимент світу воєнної демократії, данник, на якого боярсько-князівська верхівка нашвидкоруч накинула рентні обов'язки, але за інерцією

20 Куліш П. Там само. С.143–144.

21 Корновенко С. Хутірська філософія П.Куліша: біля джерел українського аграризму. *Український історичний журнал*. 2020. №5. С.74.

22 Син України: Володимир Боніфатійович Антонович. У 3-х томах. Т.1. Київ: Заповіт, 1997. С.169,171.

23 Там само. С.172, 174.

24 Права, за якими судиться малоросійський народ. 1743. Київ: Інститут держави і права НАН України, 1997. С.483.

25 Гуржій О.І. Еволюція соціальної структури селянства Лівобережної та Слобідської України (друга половина XVII – XVIII ст.). Київ: Інститут історії України, 1994. С.90.

ще залучала їх до воєнних виправ у вигляді «ополчення». Тут доречним буде прийняти до уваги роз'яснення Леонтія Войтовича: «Ми підтримуємо тих дослідників, які не сумніваються, що смерди були вільними землеробами-общинниками. Вони входили у земське ополчення, до того часу поки стан військової техніки дозволяв використовувати непрофесіоналів... Причому князі мусили розраховуватися з ними за участь у своїх походах»²⁶.

У наступний період ці паростки отримали прискорюючий імпульс через поширення німецького і волоського права за посередництва еліт Польщі, Чехії та Угорщини. Таким чином були принесені форми вже визрілого соціального досвіду Західної і Центральної Європи з його розвинутими категоріями селянської общини, сільського старости, договірних обов'язків селянського миру з владними суверенами. Проте наступна хвиля «повторного закріпачення» визначила стагнацію і занепад ще не сформованої до кінця селянської суб'єктності, пригнічення самоврядності. Протягом XV–XVI століть землеробське населення масово перебувало під владою «шляхетського права», в системі координат якого панські піддані фігурували як «хлопи». Принизливий відтінок цієї назви точно відображав суть становища сільськогосподарського тяглогового населення при кріпацтві. Присмак приниження і неповноцінності був перенесений через віки. Як зазначив укладач «Словника польської мови» (1807–1814) Самуель Богуміл Лінде, ця назва «містить презирство»²⁷.

Селянська енергія в українській культурі частково знаходила вихід у козакуванні та в колонізаційних потоках. Козацька революція середини XVII ст. дала могутній поштовх соціалізації селянства, зростанню самодостатнього «хазяїна», складанню структур «без пана». Але і ця спроба утвердження в українському суспільстві традицій, норм і категорії селянина як особистості була перервана і zdeформована. Хоч імпульс від козацької революції виявився настільки потужним, що самодостатній життєздатний автономний селянський світ зберігався довго якщо не в реальних практиках, то як мінімум в ментальній пам'яті. До того ж, маси рядового козацтва були інкорпоровані у якості державних селян і склали таким чином непотопляючий континент повноцінного самоврядного селянства хоча б на частині українського історичного простору.

Наступним кроком у формуванні селянської повноцінної ідентичності, на цей раз безперервної, було скасування кріпосного права у XIX ст. Селянин нарешті став власником землі, хазяїном. Він досить швидко усвідомив зміну у своєму статусі і розправив плечі, заявив про свої специфічні потреби. Замахнувся на свого одвічного антагоніста – поміщика. Селянин остаточно став фігурою, гравцем на історичній арені.

Висновки

Українська культура, українське суспільство крок за кроком повертає собі свою історію, свою історичну спадщину. Зусиллями Наталії Яковенко та її наукової школи в українську історію було повернуто українську шляхту. Зараз Віталій Михайловський повертає «наших королів»²⁸.

Отже, підійшла черга повернути в нашу історію наше селянство. Не як абстрактну «продуктивну силу», тяглову податну масу, вічних злиднів чи об'єкт співчуття. А як повноцінних співавторів історії. Як основу нашої працьовитості, гідності, стійкості, волячої впертості.

На незмінній фірмовій обкладинці журналу «Український селянин» – дві пари запряжених волів. Заmrіяні на весняному ласкавому сонці, незворушні у своїй звичності до роботи, воли стоять на ріллі, частково зораній, частково готовій до оранки. Над ними високе блакитне

26 Войтович Л. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.): склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2000. Розділ 6.3. URL: <http://izbornyk.org.ua/dynasty/dyn.htm>

27 Linde S.B. Słownik języka polskiego. Tom I. Część I. Warszawa 1807. S.244.

28 Михайловський В. Наші королі – Reges nostri. Володарі та династії в історії України (1340–1795). Київ: Темпора, 2023.

українське небо. Селянина не видно. Але відчувається його присутність, вгадуються його вмілі дбайливі руки, ритм його життя, поле його діяльності. Воли впряжені. Вони доглянуті і чисті, у передчутті задоволення від важкої праці.

References:

1. Agrargeschichte: Positionen und Perspektiven / hrsg. von Werner Trosbach und Clemens Zimmermann. Mit Beitr. von Peter Blickle. (1998) Stuttgart: Lucius und Lucius. [in German].
2. Briggs, Chris. (2023) Current trends and future directions in the rural history of later medieval England (c. 1200–c. 1500). *Rural History*, 34, 322–323. [in English].
3. Dyer, Christopher. (2022) *Peasants Making History: Living in an English Region 1200–1540*. Oxford University Press. [in English].
4. Geschichtliche Grundbegriffe. Historisches Lexikon zur politisch-sozialen Sprache in Deutschland. Herausgegeben von Otto Brunner, Werner Conze, Reinhart Kozelleck. Band I. A–D. (1995) Stuttgart: Ernst Klett Verlag. [in German].
5. Herasymenko, (2017) O. Sproba stvorennia «selianskykh respublik» na Slobozhanshchyni v roky pershoi revoliutsii 1905–1907 rr. [An attempt to create «peasant republics» in Slobozhanshchyna during the first revolution of 1905–1907] *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 17, 29–33. [in Ukrainian].
6. Hurzhii, O. (1994) Evoliutsiia sotsialnoi struktury selianstva Livoberezhnoi ta Slobidskoi Ukrainy (druga polovyna XVII – XVIII st.) [Evolution of the social structure of the peasantry of the Left Bank and Slobodsk Ukraine (second half of the 17th – 18th centuries)]. Kyiv: Instytut istorii Ukrainy. [in Ukrainian].
7. Istoriia ukrainskoho selianstva: narysy [History of the Ukrainian Peasantry: Sketches] (2006). Kyiv: Naukova dumka, 1. [in Ukrainian].
8. Kyrylo-Mefodiivske tovarystvo. [Cyril and Methodius Society] (1990) Kyiv: Naukova Dumka. T.1. [in Ukrainian].
9. Kompaniets, O. (2021) Rozviazannia «aharnoho pytannia» yak faktor stanovlennia selianskykh respublik na pershomu etapi Ahrarnoi revoliutsii (1902–1907). [The solution of the «agricultural question» as a factor in the establishment of peasant republics at the first stage of the Agrarian Revolution (1902–1907)] *Ukrainskyi selianyn*. [Ukrainian peasant], 26, 60–65. [in Ukrainian].
10. Kornovenko, S. (2020) Khutirska filosofiiia P.Kulisha: bilia dzherel ukrainskoho ahraryzmu. [Khutir Philosophy of P. Kulish: At the Sources of Ukrainian Agrarianism] *Ukrainskyi istorychnyi zhurnal*, 5, 64–76. [in Ukrainian].
11. Kornovenko, S. (2017) Selianski respubliki pochatku XX stolittia yak vyjav selianskoi revoliutsiinoستي v Ukraini [Peasant Republics of the Early 20th Century as a Manifestation of Peasant Revolutionary Spirit in Ukraine]. *Ukrainskyi selianyn* [Ukrainian Peasant]. 2017. Vyp.18. S.25–36. [in Ukrainian].
12. Kornovenko, S. (2023) Transformatsiia metodolohichnykh pidkhodiv do vyvchennia ahrarnoi istorii v Ukraini: osnovni tendentsii (1990-ti – 2020-ti rr.) [Transformation of Methodological Approaches to the Study of Agrarian History in Ukraine: Main Trends (1990s–2020s)]. *Eminak*, 4 (44), 248–265. [in Ukrainian].
13. Kulish, P. (2005) Povist pro Ukrainskyi narod; Moie zhyttia (Zhyzn Kulisha); Khutirska filosofiiia i vidalena od svitu poeziia [A Tale of the Ukrainian People; My Life (The Life of Kulish); Khutir Philosophy and Remote-from-the-World Poetry]. Kyiv Ukrainskyi Svit. [in Ukrainian].
14. Linde, S. (1807) Słownik języka polskiego. Tom I. Część I. Warszawa. [in Polish].
15. Mykhailiuk, O. (2007) Selianstvo Ukrainy v pershi desiatylittia XX st.: Sotsiokulturni protsesy. [The Ukrainian Peasantry in the First Decades of the 20th Century: Socio-Cultural Processes] Dnipropetrovsk: Innovatsiia. [in Ukrainian].
16. Mykhailovskiy, V. (2023) Nashi koroli – Reges nostri. Volodari ta dynastii v istorii Ukrainy (1340–1795). [Our Kings – Reges Nostri. Rulers and Dynasties in the History of Ukraine (1340–1795)]. Kyiv: Tempora. [in Ukrainian].
17. Peasants in World History. Ed. by Eric Vanhaute. New York: Routledge, 2021. [in English].
18. Prava, za yakymy sudytsia malorosiiskiy narod. 1743. [Rights by Which the Little Russian People Are Judged. 1743]. (1997) Kyiv: Instytut derzhavy i prava NAN Ukrainy. [in Ukrainian].
19. Prysiazhniuk, Yu. (2007) Ukrainske selianstvo Naddniprianskoi Ukrainy: sotsiimentalna istoriia druhoi polovyny XIX – pochatku XX st. [The Ukrainian Peasantry of the Dnipro Region: A Socio-Mental History of the Second Half of the 19th – Early 20th Century] Cherkasy, Vertykal. [in Ukrainian].
20. Rösener, Werner. Bauern im Mittelalter. München: Verlag C.H.Beck, 1991. [in German].
21. Syn Ukrainy: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych. [Son of Ukraine: Volodymyr Bonifatiiovych Antonovych] (1997). Kyiv: Zapovit, 1. [in Ukrainian].
22. Skovoroda, Hr. (1994) Tvory. [Works] Kyiv: Oberehy, 1. [in Ukrainian].

-
-
23. Verkhovtseva, I. (2016) Polityzatsiia samovriaduvannia selian u Rosiiskii imperii u 1902–1907 rokakh yak pochatkovyi etap selianskoi revoliutsii. [The Politicization of Peasant Self-Governance in the Russian Empire in 1902–1907 as the Initial Stage of the Peasant Revolution] *Ukrainskyi selianyn. [Ukrainian Peasant]*, 16, 58–69. [in Ukrainian].
24. Voitovych, L. (2000) Kniazivski dynastii Skhidnoi Yevropy (kinets IX – pochatok XVI st.): sklad, suspilna i politychna rol. Istoryko-henealohichne doslidzhennia. [Dynasties of Princes in Eastern Europe (Late 9th – Early 16th Century): Composition, Social and Political Role. A Historical-Genealogical Study.] Lviv: Instytut ukrainoznavstva im. I.Krypiakevycha. [in Ukrainian].
25. Wolf, Eric R. Peasants. New Jersey: Prentice-Hall, 1966. [in English].
26. Wunder, Heide. Die bäuerliche Gemeinde in Deutschland, Göttingen 1986. [in German].
27. Zaiarniuk, A. (2006-2007) «Selianstvo» yak katehoriia sotsialno-istorychnoho analizu (na prykladi Skhidnoi Halychyny XIX st.). “Peasantry” as a Category of Socio-Historical Analysis (Based on the Example of Eastern Galicia in the 19th Century) *Ukraina: kulturna spadshchyna, natsionalna svidomist, derzhavnist. [Ukraine: Cultural Heritage, National Consciousness, Statehood]*, 15, 543–553. [in Ukrainian].

Надійшла до редакції / Received: 20.06.2025

Схвалено до друку / Accepted: 05.08.2025